БЕЛАРУСКІ КАЛЕГІЮМ
Belarusian Collegium

HOMO HISTORICUS 2016

The Annual of Anthropological History

Edited by Aliaksandr Smalianchuk,
Doctor in History

БЕЛАРУСКІ КАЛЕГІЮМ
Беларускі калегіум

HOMO HISTORICUS 2016

Гадавік антрапалагічнай гісторыі

Пад рэдакцыяй
доктара гістарычных навук Аляксандра Смаленчука

ISSN 2424-5216
ISSN 2424-5224 (Online)

Рэдактар
доктар гістарычных навук Аляксандр Смалянчук

Рэцэнзенты:
доктар гістарычных навук Захар Шыбека, Універсітэт у Тэль-Авіве;
доктар Рымантас Мікніс, Інстытут гісторыі Літвы (Вільня);
доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч, Варшаўскі ўніверсітэт;
доктар хабілітаваны Ганна Энгелькінг, Інстытут славістыкі
Польскай акадэміі навук (Варшава)

Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд. Аляксандра Смаленчука. – Вільня: Беларускі калегіум, 2016. – 222 с.

Homo Historicus 2016 працягвае традыцыі трох першых тамоў (2008, 2009 і 2012 гг.) з іх арыентацыяй на пашырэнне антрапалагічнага стылю мыслення ў аналізе мінулага. Большасць апублікаваных матэрыялаў датычыць феномену памяці ў самым шырокім яго разуменні.

ISSN 2424-5216
ISSN 2424-5224 (Online)

ЛЮБЕЦЬКА ШЛЯХТА НА СЛУЖБІ: ВІД РЕЧІ ПОСПОЛІТОЇ ДО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Ігор Кондратьєв

канд. іст. наук (Чернігів)

Summary

Liubech szlachta represented the social face of Liubech starostwo. Over 350 kin families lived in the surrounding villages for the period of at least ten generations. A third part of the settlements in the region originated from local szlachta. Overall, szlachta owned estates (generally, on co-ownership basis) in more than 200 settlements on the territory of the starostwo as well as beyond its borders. As a result of change in political system in the mid-seventeenth century nobility of Liubech came to the service of Cossack Host. During Hetman times the nobility of Liubech fought for the preservation of social and property status.

Глобальні історичні зміни, а до них, насамперед, слід віднести війни, зміни державної приналежності, розвій економічних та соціальних формацій, ставлять як перед людиною, так і перед великими соціальними спільнотами проблему пристосування до змін чи ж, навпаки, примушують її піти шляхом неприйняття нового.

Достатньо цікавим є досвід пристосування до змін регіональних військовослужбових спільнот, однією з яких була служебна шляхта Любецького староства Київського воєводства. Любецька шляхта існувала протягом XV–XVIII ст. й несла обов'язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого Князівства Литовського, потім Речі Посполитої й, нарешті, Гетьманщини. Чимало представників цієї

спільноти, вже у якості дворянства, продовжили військову службу і у армії Російської імперії. З Любецьким замком були пов'язані близько 300 родин дрібної шляхти, щонайменше десять поколінь якої мешкали у околичних селах Любецького замку.

Історія служебної шляхти так званих "українних" замків була сповнена постійної боротьби за збереження та підвищення соціального статусу, яка тривала у контексті розвитку соціально-економічних та правових відносин на терені України у XV–XVIII ст. Внаслідок зміни державного устою в середині XVII ст. любецька шляхта перейшла на службу Війську Запорозькому, знайшовши себе у козацькій верстві, та взяла безпосередню участь у формуванні нової соціально-політичної еліти та розбудові козацької держави.

Поповнювати козацькі лави представники шляхти Любецької волості стали з другої половини XVI ст. – 1561 р. датується перша згадка про любецьких реєстрових козаків. Якщо спочатку залучення козаків до військової служби було винятком, то з 1572 р., коли козацька служба була прирівняна до регулярної військової, це явище набуло постійного характеру[1].

У 1561 р. любецький староста зобов'язувався залучити козаків до військової служби: *"И што будет там людей служебных козаков, которие будет у войско ку службе нашои господарской згодили, имена их на реистр списал и тот реистр до нас ничого не мешкаючи послал"*. У квітні 1562 р. в обороні Любецького замку мали брати участь *"служебники [...] и козаки и подданые наши тамошние"*. У червні 1562 р. любецькі козаки були поставлені на довольство: *"Поборцы [...] наказано послати [...] на козаки любечские 50 коп грошеи, поставов луньских 2, лямбарских 5, а родлавских 50"*[2].

Одним із основних чинників, що примусив місцеву шляхту шукати собі нову соціальну лакуну, стала Люблінська унія 1569 р. Під час королівських ревізій значна частина боярства (головним чином бояри-слуги) позбавлялась земельних володінь, оскільки шляхетські права визнавалися лише за наявності королівських чи старостинських грамот. Вочевидь, відчутний поштовх "показаченню" служебної шляхти Любеча дала люстрація 1571 р., під час якої необхідно було доводити права на володіння маєтностями та особисте шляхетство. Певна частина бояр-слуг, яка не змогла підтвердити права на землю та шляхетство, поповнювала лави українського козацтва[3]. Саме тоді землі втратили родини любецьких бояр Любечан, Кривковичів та Квіткових, представники яких були занесені до реєстру низових (запорозьких) козаків та брали участь у поході на Москву 1581 р.[4]

Починаючи з 70–80-х рр. XVI ст. любецькі бояри стали одним із постійних джерел поповнення як рядових козацьких лав, так і старшинської верхівки.

Як зазначає Н. Яковенко, серед козацької старшини кінця XVI – середини XVII ст. було чимало бояр і зем'ян замкової округи Любеча: Величковські (Савичі-Величковські), Гладкі, Томиловичі (Томіленки), Кононовичі, Семаковичі (Злобицькі), Гладкі, Тупичі (Тупиці), Пушкарі (Ресинські), Жуки та ін.[5] З служебної шляхти Любецької округи походили щонайменше три реєстрові гетьмани (чи "старші") Війська Запорозького: Григорій Савич-Чорний, Василь Томиленко, Сава Кононович[6]. У 1628 р. гетьманом був обраний Григорій Савич-Чорний, що походив з роду любецьких бояр-шляхти Величковських (Савичів-Величковських)[7]. Виконуючи рішення шляхетського сейму 1629 р., він провів ревізію реєстру. У березні 1630 р. був страчений повсталими козаками у м. Боровиці на Черкащині[8].

У 1635 р. реєстровим гетьманом став Василь Томиленко (вочевидь, представник родини любецьких бояр Томилевичів). Це його посли – черкаський сотник І. Барабаш і чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький – їздили 1636 р. до короля *"жалітися на поляків"*. В. Томиленко був запідозрений у співчутті до повсталих низовиків і у 1638 р. четвертований у Варшаві[9]. У 1637 р. тимчасовим "старшим" Війська Запорозького став переяславський полковник Сава Кононович, що походив з роду любецьких шляхтичів Кононовичів. Вочевидь, саме він згадувався під 1633 р. як зем'янин Київського воєводства[10]. Восени того ж таки року він, під час походу коронного війська з Поділля на Подніпров'я, був схоплений повсталими козаками та страчений[11].

На початку 40-х рр. XVII ст. загострилося протистояння любецької шляхти із любецьким старостою та чернігівським воєводою Мартином Калиновським. Конфлікт був пов'язаний із відмовою шляхти виконувати розпорядження старости, який прагнув повернути її під свою владу. Любецька шляхта намагалась шукати правди у королівської влади, але реальних кроків проти магнатського самоправства зроблено не було[12].

Як наслідок, любецька шляхта взяла активну участь у Національній революції середини XVII ст. У 1648–1649 рр. українська шляхта, як складова частина українського суспільства, постала перед вибором: залишитися у складі старої еліти і разом з нею пережити усі прикрощі розвалу суспільства або стати на бік козацтва і, в разі успіху, прийти до влади у гетьманській державі. Частина шляхти, у свою чергу, обрала собі за батьківщину Річ Посполиту і вступила до коронного війська.

Велике значення Любецького замку як прикордонного форпосту та наявність околичної шляхти – професійного війська – пояснюють значний інтерес Б. Хмельницького як до регіону, так і до любецької шляхти. У той час, коли на Волині почали зосереджуватись коронні війська, а каральний марш Яреми

Вишневецького проліг через Київщину (поблизу Любеча він переправлявся через Дніпро), у липні 1648 р. на Сіверщині з'явився "конфідент" гетьмана Петро Головацький, колишній жовнір Кодацької залоги, який походив з дрібної волинської шляхти. Очевидно, він мав завдання привернути любецьку шляхту на бік повстанців. Сам Б. Хмельницький неодноразово гарантував *"шляхте, якую Бог Всемогущий до войска Запорожского наклонил, маетностей и грунтов власних уживать, як здавна они уживали"*[13].

Уже у серпні 1648 р. козаки оволоділи Лоєвом, другим після Любеча містом Любецької околиці, а незабаром і самим Любечем[14]. У вересні 1648 р. козаки активно *"фортифікували Речицю, Чернігів, Мозир та інші замки"*[15]. Сучасні дослідники визнають, що на українсько-білоруському порубіжжі процес "покозачення" відбувався дуже швидко[16]. Вочевидь, саме тоді на терені Любецького та Лоєвського староств були утворені любецька сотня Чернігівського та лоєвська сотня Брагінського полку (полк існував у 1648–1649 рр.)[17].

Перш за все, повстанці намагались розправитися зі своїми безпосередніми кривдниками – старостами. Відомо, що шляхта навіть хотіла *"йти в погоню за тікаючими старостами, аж до Новогрудка"*[18]. Але, вочевидь, сприйняття нових політичних реалій тяжко давалося частині любецької шляхти. Про це, зокрема, свідчить той факт, що у 1649 р. Даничі й Масловичі отримали підтверджувальний привілей Владислава IV на Щуківщизну[19].

У 1649 р. Богдан Хмельницький висунув ультиматум, за яким українські міста, зокрема Любеч, мали перейти під юрисдикцію Війська Запорозького: *"почавши від Любеча до Стародубу і аж до московської границі з Трубецьком, в усіх цих названих містах [...] самі зробимо перепис (козаків. – І.К.)"*[20].

На початку липня 1649 р. Богдан Хмельницький оточив польське військо під Збаражем. Проти литовської армії Януша Радзивіла, яка загрожувала Київщині, був висланий корпус на чолі із київським полковником Station-Михайлом Кричевським. Козацький ватажок розіслав *"в околиці Чернігова і Стародуба гінців з універсалами, що закликали тамошнє населення до повстання"*. Литовська армія просувалась територією Білорусі до Лоєва. Лоєвський замок був спалений козаками, а козацька залога охороняла переправу. 13 липня прибули основні литовські сили, а 21 липня відбулася вирішальна битва, яка завершилася перемогою литовської армії. Кілька тисяч козаків загинуло, близько сотні, у тому числі чимало шляхтичів, потрапили у полон. Поразка козацького війська знекровила й армію Януша Радзивіла, яка не змогла далі просуватися вглиб країни[21].

Значна частина любецької шляхти покозачилась саме 1649 р. Чимало представників шляхти Любецького староства потрапило до реєстру Війська

Запорозького 1649 р., зокрема, Александровичі, Антоновичі, Барановські, Бровенські, Гутори, Гришковичі, Гравецькі, Даницькі (Даничі), Ігнатовичі, Іграведькі, Казановські, Каменські, Киселі, Костенецькі, Козловські, Пузики, Романовичі, Савичі, Семеновичі, Селецькі, Счиковські (Щуковські?), Ждановичі, Зеньковичі, Харабурди[22].

Представники любецької шляхти були і серед соратників Б. Хмельницького. До найближчого оточення гетьмана належав колишній "старший" реєстрового козацтва Матвій Гладкий. Від початку повстання полковниками Війська Запорозького були шляхтичі Антон Жданович та Михайло Зеленський. Генеральним обозним Б. Хмельницького став Федір Коробка (Коробок). Його родич Григорій Карпович Коробка став Стародубським полковником[23]. До козацьких лав пішли Микола Бакуринський зі своїм молодшим сином Юрієм. Сам Микола Бакуринський, за висловом В. Липинського, *"відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої"*, загинув під час війни. Як повстанець загинув і "знатний шляхтич" Йосиф Велецький (Величковський)[24]. Генеральним писарем Чернігівського полку за Мартина Небаби став любецький шляхтич Іван Красковський (1649–1651 рр.)[25]. Восени 1649 р. козаками стали шляхтичі Кохановські. Козаками Чернігівського полку були Арефа Зарецький із синами Іваном та Андрієм[26]. 1649 р. на чолі козацької залоги у Мозирі стояв покозачений шляхтич Міхненко (Міхно). Представники любецької шляхти показували себе не лише як справні воїни, але і як дипломати. Зокрема, військовий вже згаданий Федір Коробка (Коробок) у якості обозного Чернігівського полку в квітні 1657 р. за дорученням гетьмана виїжджав з дипломатичною місією до Москви[27].

Серед козаків Чернігівського полку були представники багатьох родин любецької шляхти – Даничів (Піроцьких), Гуторів, Юшкевичів, Ждановичів та ін., Київського полку – Бакуринські, Гутори, Красовські, Савичі, Ніжинського полку – Антоновичі, Борсуки, Піроцькі, Тарасевичі, Величковські, Тупицькі (Тупичі). У другій половині XVII ст. до козацького стану перейшли любецькі бояри та зем'яни Бивалкевичі, Богуші, Бурдюки, Ворошильські, Голобояриновичі, Жлоби, Жукови, Козлевичі, Орловські, Семаковичі, Сташевські, Стецькі, Селицькі, Щуковські та ін. На боці повсталих виступили родини Мишуків та Пузиків, які напередодні Хмельниччини втратили свої володіння[28].

Слід погодитися з думкою В. Кривошеї та І. Кривошеї, що козацька старшина Чернігівщини та Ніжинщини мала за свого попередника боярство-шляхту, причому любецька шляхта після покозачення *"займала провідне положення у багатьох сотнях чернігівсько-ніжинського регіону"*. За підрахун-

ками В. Кривошеї, питома вага шляхтичів з-поміж козаків Чернігівського полку була однією з найбільших в Україні – 4,2 %, для порівняння у Київському та Брацлавському полках – 5,77 % та 5 % [29].

Отже, не дивно, що одним з перших любецьких сотників (за даними В. Кривошеї, першим відомим любецьким сотником був якійсь Рубанка (?–1651–?)) став родич (онук) колишнього реєстрового гетьмана Війська Запорозького (1637 р.) Сави Кононовича, "шляхетно урожоний" Сава Кононович-Посудевський-Внучко. Цю посаду він займав щонайменше з 1656 до 1657 р. та у 1669 р. (у 1667 р. був чернігівським полковим обозним)[30]. У 1653 р. він, вочевидь про всяк випадок, отримав привілей польського короля Яна Казимира, 1650 та 1656 рр. – універсали гетьмана Б. Хмельницького, 1657 р. – гетьмана І. Виговського, 1660 р. – гетьмана Ю. Хмельницького, 1663 р. – гетьмана І. Брюховецького. У 1669 р. брав участь у виборах гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного), від якого 1670 р. також отримав оборонний універсал[31].

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б. Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, що мали гарантувати місцевій шляхті недоторканість. У листі гетьмана до чернігівського полковника М. Небаби від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення у Любечі *"множества своевольных людей [...], которые и за рубежом свою волю чинят и не хотят моими быт"*, особливо наголошувалось на необхідності захищати від свавільників любецьку шляхту: *"если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданых [...], и ты и сам и с ними тои же казни достоен будеши"*. У вересні гетьман ще раз нагадав чернігівському та київському полковникам про необхідність захисту любецької шляхти: *"Пилно мають постерегати, жебы бунти ниякие не всчинались, а бунтовников теж без фолги на горле карати"*[32].

За деякими даними, перший охоронний універсал любецькій шляхті був наданий 1650 р. любецькому шляхтичу Саві Посудевському разом із іншими шляхтичами[33]. Серед перших отримав універсал гетьмана й Лукаш Носачевич, якому 1651 р. Б. Хмельницький надав у володіння частину Роїської слободи, за що він *"у войску нашом так же повиность належну отдавати мает"*[34].

Любецький замок опинився на північно-східному кордоні козацької держави з Великим Князівством Литовським. Небажання Богдана Хмельницького воювати на два фронти (водночас проти литовців та поляків) значно підвищувало стратегічне значення Любеча. Майже двадцятитисячне військо під проводом М. Небаби, яке мало прийняти на себе ймовірний удар литовського війська, дислокувалися на терені Любецької околиці поблизу Ріпок, а загони

С. Пободайла були розташовані під Лоєвим. 21 червня 1651 р. Януш Радзівіл рушив з-під Речиці до Лоєва, а 26 червня 1651 р. козаки зазнали поразки у битві поблизу гирла Сожу. Сам Любеч був захоплений литовцями: *"Направив (Я. Радзівіл – І. К.) пана Підбереського… щоб місто (Любеч – І. К.) опанували, що і сталося, бо козаків ще там зостали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили"*. Литовський гетьман вирушив до Чернігова, але не став штурмувати добре укріплене місто і, *"юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч"*, звідки після перепочинку попрямував на Київ[35]. У липні 1651 р. литовська армія облаштувалася під Любечем, таким чином, Любецький замок на деякий час став її опорною базою на Лівобережжі[36].

Але 31 серпня 1651 р. після виступу головних литовських сил до Києва Любеч осадили козаки на чолі з наказним полковником С. Пободайлом: *"Любеч зоставал з жолнерами в обложению от козаков"*[37]. Був оточений і Лоєв: *"У Лоєві у двох блокгаузах знаходиться 800 піхотинців, полковником котрих є пан Нольт. Цей стоїть за Дніпром у потужно укріпленому блокгаузі. У Любечі – 5000 різного війська, над котрим є полковником пан Матіаш Фронкевич, мозирський староста"*. Кілька тисяч козаків *"близько підкопалися і щоденно на гердці виходять, стріляють з гармат, нападають на людей, що знаходяться в місті"*. Тим часом на допомогу осадженому козаками Любечу прийшло 100 литовських кіннотників. 17 вересня до Речиці надійшла нова інформація про Любеч: *"Вони й так три тижні й кілька днів (як бачимо, бої під Любечем розпочалися раніше 31 серпня як мінімум на тиждень, а 31-го Любеч, вочевидь, був взятий у повну облогу. – І .К.) обороняються, не маючи ні в кого допомоги"*, а *"лоєвська піхота не хоче їм допомогти"*[38].

Осаджене литовське військо перебувало у скрутному становищі: *"Про потугу любечан кажуть, що три тисячі було, або півтори тисячі, всі кінні зсіли з коней, побитих, померлих велика сила. У Лоєві знати з півтори тисячі було вимерло, піхоти немало. Пан Фронкевич полковник в Любечі. Часті листи приходять до місцевих панів ротмістрів з Любеча, з Лоєва, заради Бога слізно просять про допомогу"*.

5 жовтня козаки зняли облогу: *"Чи їм Господь Бог дав страх, чи з Корони мають щось новини, або якихось хитрощів вжили, але повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж таки дня вони тихо відправили артилерію і вози […] Пободайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому наказав (Хмельницький) відступати з військом"*. 8 жовтня козаки "у доброму порядку" відступили від Любеча[39]. Любеч залишився під владою литовського війська, хоча любецька сотня продовжила своє існування в складі Чернігівського полку.

1652 р. Любеч знову перебував у козацькій облозі, але за наказом Богдана Хмельницького *"войска, по договорам своим, разошлись, польские по назначеным местам, а козаки в свои домы"*[40]. Того ж таки 1652 р. був вбитий чернігівський воєвода та любецький староста Самуель Калиновський. Він загинув у с. Бубнівці, "наздогнаний козаками"[41].

Козаки-шляхтичі Любецької сотні брали участь і у другій Загальській битві (на сьогодні практично невідомій історикам) у жовтні 1653 р. З донесення шпигуна до Богуслава Радзивіла відомо, що *"нібито мало загинути два значних сотника Моругій та Внучек"* (останній, це безумовно Сава Кононович-Посудевський-Внучко). Цій звістці влада надавала неабияке значення: *"Пан стольник литовський наказав шукати по цих могилах (таких було знайдено 22 з похованими у кожній 10–15 козаками – І. К.), щоб їх було впізнано"*. В інших шпигунських донесеннях версія про загибель Сави Внучка не підтверджується: *"Загинуло три тисячі (козаків – І. К.) разом із двома ватажками, Петриченком та Моругієм", "кажуть, що (загинули) Моругий з Внучком, але певної думки не можемо дійти [...] в це важко повірити"*[42].

Таким чином, в черговий раз в історії війна та наступна зміна державної приналежності розділила родини, рідних братів, батьків і синів. Більша частина Любецького староства опинилася у складі Гетьманщини, частина – разом із Лоєвським староством – до кінця XVIII ст. знаходилися у складі Великого Князівства Литовського.

З утворенням нової адміністративної системи лівобережна частина колишнього Любецького староства виявилась розподіленою між кількома сотнями Чернігівського полку. Від середини XVII і до кінця XVIII ст. любецька шляхта несла сторожову службу на Дніпрі, кордоні з Великим Князівством Литовським. У новій соціальній структурі козацької держави любецька шляхта займала важливе місце. Отже не дивно, що з любецької шляхти вийшло чимало представників козацької старшини та впливових посадовців Гетьманщини, а Любецька сотня стала помітною військовою та адміністративно-територіальною одиницею. Частина представників цієї спільноти, що залишилися у Великому Князівстві Литовському, й надалі служила в коронній армії.

Заўвагі

1 Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XIV в. Киев, 1905. С. 63–64.

2 Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я. Балицлис. Вильнюс, 1996. С. 80–81, 93–94, 108–109.

3 Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. Киев, 1997. С. 15–16, 51–54.

4 Jablonowski A. Polska XVI wieka pod względem geograficzno-statystycznym / Źródła dziejowe. T. XX. Warszawa, 1894. S. 154–157, 159–164.

5 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 247; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997. С. 152, 204.

6 Там само. С. 204; Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". Т. 3. Історія. Київ, 1998. С. 77–78.

7 Яковенко Н. М. Українська шляхта… С. 247; Яковенко Н. Нарис історії України… С. 152, 164–165.

8 Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. С. 25; Яковенко Н.М. Українська шляхта… С. 247; Яковенко Н. Нарис історії України… С. 152, 164–165.

9 Яковенко Н. Нарис історії України… С. 166; Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових… С. 77–78; Величко С. В. Літопис. Т. 1 Київ, 1991. С. 42.

10 Яковенко Н. М. Українська шляхта… С. 247; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 4 (П-С). Киев, 1914. С. 190–191.

11 Щербак В. О. Щоденник Ш. Окольського як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. Київ, 1990. С. 138.

12 Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ, 1999. С. 9–11.

13 Кондратьєв І. В. Нова "стара" еліта Гетьманщини // Чернігівщина incognita. Чернігів, 2004. С. 67; Кондратьєв І. В. Богдан Хмельницький та любецька шляхта // Українська козацька держава: витоки та шляхти історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. Київ-Черкаси, 1995. С. 180–181.

14 Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис, 1998. № 6. С. 17.

15 Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис, 2003. № 5–6. С. 12.

16 Яковенко Н. Нарис історії України… С. 205; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. Київ, 1999. С. 8–11.

17 Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2-е. Київ, 2005. С. 73.

18 Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького // Твори. Т.ІІ. Філадельфія, 1980. С. 145.

19 Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 57, оп. 1, спр. 6. Арк. 572 зв.

20 Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 52–56.

21 Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 252–253; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... С. 385–431.

22 Там само. С. 555–566.

[23] Яковенко Н. Нарис історії України… С. 204–207; Величко С. В. Літопис… С. 214; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. з староукр. мови Р. Іванченка. Київ, 1992. С. 180.

[24] Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні… С. 155–157; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII ст. Т. I. Вып. I. Прага, 1924. С. 60–61.

[25] Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні… С. 229; Gajecky G. The Cossak Administration of Hetmanate. Cembridge, Massachusetts, 1978. T. 1. P. 78.

[26] Яковенко Н. Нарис історії України… С. 205; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні… С. 115, 453.

[27] Величко С. В. Літопис… С. 349; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657… С. 222–223.

[28] Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896-1897 год. Карманная справочная книжка. Чернигов, 1896. Отд. III. С. 1–2.

[29] Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. Київ, 1999. С. 126; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля... С. 10–11.

[30] Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник… С. 190–192; Gajecky G. The Cossak Administration of Hetmanate… P. 75, 96; Кривошея В. В. Українська козацька старшина... С. 63.

[31] Лазаревский А. Л. Акты по истории землевладения в Малоросии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, 1890. Кн. 4. Отд. III. С. 95–96; ЦДІАК України. Ф.57, оп. 1, спр. 7. Арк. 657–657 зв.; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Ал. 18. Арк. 1; Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 1343, оп. 27, ч. 3, спр. 6069. Арк. 31.

[32] Універсали Богдана Хмельницького… С. 105–106; Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. 1998. № 6. С. 6.

[33] ЦДІАК України. Ф. 57, оп. 1, спр. 7. Арк. 668.

[34] Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Москва, 1871. С. 106–109; Лазаревский А. Л. Очерки, заметки и документи по истории Малороссии. Т. 1. Киев, 1892. С. 108–109.

[35] Величко С. В. Літопис… С. 92, 348–351; Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Киев, 1998. С. 92, 96; Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). Чернигов-Санкт-Петербург, 1859. С. 9-10.

[36] Гурбик А. Бойові дії на півночі України… С. 99; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roky 1864. T. 2. Warszawa, 1966. S. 80.

[37] Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город)... С. 9–10; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej… S. 80.

[38] Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині.... С. 25.

[39] Там само. С. 24–25, 26.

[40] Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ, 1994. С. 204.

[41] Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости, 1855. № 50. Часть неофициальная. С. 399–400.

[42] Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст... С. 10, 14, 15, 17.